

การศึกษาอิสลามในอาเซียน: สถานภาพและความท้าทาย

ซัมซู สาอู¹

สุวรรณี หลังปู่๊ะ²

บทคัดย่อ

มุสลิมในประชาคมอาเซียนมีหลากหลายและมีอัตลักษณ์ที่แตกต่างทำให้การจัดการศึกษาด้านอิสลามศึกษามีความสอดคล้องกับบริบทและเงื่อนไขของมุสลิมในแต่ละประเทศ บทความนี้นำเสนอสถานภาพของการศึกษาอิสลามในกลุ่มประเทศอาเซียน ซึ่งประกอบด้วย 3 กลุ่ม คือ 1. การศึกษาอิสลามเพื่อความอยู่รอด เป็นสถานภาพของการจัดการศึกษาอิสลามภายใต้เงื่อนไขที่ไม่เอื้อต่อการจัดการ เช่น ประเทศเมียนมาร์ ลาว และเวียดนาม 2. การศึกษาอิสลามเพื่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และฟื้นฟูอัตลักษณ์ เป็นสถานภาพของการจัดการศึกษาอิสลามที่ได้รับอนุญาตจากภาครัฐและมีความช่วยเหลือจากภายนอกประเทศ โดยปรับใช้หลักสูตรต้นแบบจากประเทศต่าง ๆ จัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษา เพื่อพัฒนาคุณภาพของผู้เรียนและรักษาไว้ซึ่งอัตลักษณ์ท้องถิ่นของชาติพันธุ์ ประเทศในกลุ่มนี้ประกอบด้วย ไทย ฟิลิปปินส์ และกัมพูชา และ 3. การศึกษาอิสลามเพื่อความเป็นเลิศ เป็นกลุ่มที่สามารถนำมาเป็นต้นแบบในการจัดการศึกษาอิสลาม ได้แก่ ประเทศมาเลเซีย อินโดนีเซีย บรูไนดารุสสลาม และสิงคโปร์ โดยสามารถนำหลักสูตรการสอนและวิธีการสอนมาเป็นแบบอย่างในการพัฒนาการศึกษาอิสลามในประเทศในกลุ่มที่ 1 และ 2 และความท้าทายร่วมกันของนักการศึกษาในอาเซียนที่สำคัญคือการพัฒนาหลักสูตรอิสลามศึกษาสำหรับประชาคมอาเซียน

คำสำคัญ: การศึกษาอิสลาม อาเซียน สถานภาพ ความท้าทาย

¹ Ph.D. (Education), อาจารย์ประจำภาควิชาอิสลามศึกษา วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

² M.Ed. (Teaching of Islamic Education), อาจารย์ประจำภาควิชาอิสลามศึกษา วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

Islamic Education in ASEAN : Status and Challenges

Samsoo Sa-u¹

Suwannee Langputeh²

Abstract

Muslims in the ASEAN region are diverse and have different identities which have caused differences in Islamic educational management due to their contexts and conditions in each country. This article paper aims to present the status of Islamic Education in the ASEAN region which can be categorized into 3 groups: 1. Islamic education for survival group that has been struggling due to their challenging conditions which can be found in Myanmar, Laos and Vietnam; 2. Islamic education for human recourses development and identities preservation group which are legally allowed by the governments to conduct Islamic education which has been supported and funded by foreign Muslim countries. Islamic education in this group has been developed by adopting curriculum models in various sources from different countries to improve learners' academic achievements and preserves their ethnic identities. This group includes Thailand, the Philippines and Cambodia; and 3. Islamic education for comprehensive excellence group which comprises Malaysia, Indonesia, Brunei Darussalam and Singapore. The educational system in these countries are recognized as the best practice of the Islamic educational system, this system can be used as a curriculum and instruction model to promote Islamic education in the group 1 and 2. The most significant challenge towards Islamic education management for educators is to establish the ASEAN Islamic Education Curriculum.

Keywords : Islamic Education, ASEAN, Status, Challenge

¹ Ph.D.(Education - Educational Administration), Lecturer, College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani Campus

² M.Ed. (The Teaching of Islamic Education), Lecturer, College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani Campus

บทนำ

การจัดการศึกษาอิสลามในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความหลากหลายของแนวทางและแนวคิดในการจัดการศึกษาที่มีความสอดคล้องกับบริบทและลักษณะพิเศษของมุสลิมในแต่ละประเทศ โดยสามารถจำแนกออกเป็น 3 กลุ่มคือ 1) กลุ่มประเทศที่มีมุสลิมเป็นชนกลุ่มน้อยในประเทศวัฒนธรรมพุทธศาสนา ประกอบด้วย ประเทศไทย ประเทศเมียนมาร์ ประเทศลาว ประเทศเวียดนาม และประเทศกัมพูชา 2) กลุ่มประเทศมุสลิมเป็นชนส่วนน้อยในประเทศวัฒนธรรมแบบตะวันตกและคริสตศาสนาประกอบด้วย ประเทศสิงคโปร์¹ และประเทศฟิลิปปินส์ 3) กลุ่มประเทศมุสลิมเป็นชนส่วนใหญ่ ประกอบด้วย ประเทศมาเลเซีย ประเทศบรูไนดารุสซาลาม และประเทศอินโดนีเซีย

1) กลุ่มประเทศที่มีมุสลิมเป็นชนกลุ่มน้อยในประเทศวัฒนธรรมพุทธศาสนา

1.1 ประเทศไทย

ประเทศไทยมีนโยบายในการจัดการศึกษาอิสลามที่ชัดเจนและเปิดโอกาสให้มุสลิมมีสิทธิและเสรีภาพในการจัดการศึกษาอิสลามอย่างเต็มที่ โดยเน้นการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาจากทุกภาคส่วน คือระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เอกชน องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถาน

ประกอบการ และสถาบันสังคมอื่น โดยบุคคล กลุ่มบุคคล หรือองค์กรต่าง ๆ จะได้รับการส่งเสริมให้เข้าร่วมเสนอแนะ กำกับติดตาม และสนับสนุนการจัดการศึกษาเพื่อประโยชน์ของสังคมโดยรวม ตลอดจนรัฐบาลให้การสนับสนุนและพัฒนาศึกษาและสถานศึกษาให้สอดคล้องกับเศรษฐกิจ สังคม อัตลักษณ์ และความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นให้มากขึ้นโดยให้ความสำคัญกับความปลอดภัย การสร้างขวัญกำลังใจให้กับนักเรียน ครู และบุคลากรทางการศึกษา มีการจัดการเรียนการสอนเป็นไปในทิศทางเดียวกัน เป็นเอกภาพในการสร้างหลักสูตรที่เป็นหนึ่งเดียว รัฐได้มีการพัฒนาการจัดการศึกษาอิสลามศึกษาอย่างเป็นระบบ มีการพัฒนาหลักสูตร การสนับสนุนงบประมาณ การนิเทศติดตามและการพัฒนาบุคลากร นอกจากนี้ รัฐได้จัดตั้งหน่วยงานหรือกรมที่รับผิดชอบอิสลามศึกษาโดยตรง ทั้งนี้ เพื่อให้การดำเนินการจัดการเรียนการสอนมีประสิทธิภาพและคุณภาพยิ่งขึ้น

1.2 ประเทศเมียนมาร์

รัฐบาลเมียนมาร์ไม่สนับสนุนให้มีการสอนอิสลามศึกษาอย่างเป็นทางการ และมีนโยบายที่กีดกันชนกลุ่มน้อย เช่น ชาวโรฮิงยา/อารากันในรัฐยะไข่ การไม่ยอมรับหลักสูตรการสอนอิสลามศึกษา ทำให้สถานภาพของผู้เรียนไม่สามารถนำความรู้ไปเทียบโอนหรือเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรต่าง ๆ ในสถาบันการศึกษาของรัฐได้ มีการเปิดโรงเรียนสอนศาสนา (Madrasah) ที่ได้รับแนวคิดจากประเทศอินเดียและปากีสถาน โดยรับนักเรียนระดับประถมศึกษาเข้าศึกษา

¹ ประเทศสิงคโปร์แม้ว่าประชากรจะนับถือพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ แต่มีบริบททางวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างกับกลุ่มประเทศในกลุ่มแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการจัดการศึกษา เนื่องจากมีวัฒนธรรมและอิทธิพลของตะวันตกอยู่มาก ดังนั้นในการศึกษาในครั้งนี้จึงจัดประเทศสิงคโปร์ให้อยู่ในกลุ่มที่มีวัฒนธรรมตะวันตก

การท่องจำอัลกุรอาน ปัญหาที่สำคัญคือ การขาดแคลนตำราอิสลามศึกษาที่เป็นภาษาพม่า ชาวผู้รู้ในการแปล ทำให้การเรียนรู้ด้านศาสนาจำกัดอยู่ในกลุ่มที่ใช้ภาษาอูรดู

1.3 ประเทศลาว

รัฐบาลลาวไม่ได้ห้ามการสอนศาสนา และมีแนวโน้มที่เป็นมิตรกับมุสลิม โดยมีท่านสมบูนัน คานเป็นผู้นำและทำหน้าที่หลักในการประสานงานและให้การสนับสนุนให้มีการสอนอิสลามศึกษาและการรวมกลุ่มของชุมชนมุสลิมซึ่งเป็นจุดแข็งของมุสลิมลาว นโยบายการจัดการอิสลามศึกษามีได้ถูกปิดกั้นจากภาครัฐ แต่ขึ้นอยู่กับชุมชนเองจะมีการบริหารจัดการอย่างไรเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษา และเนื่องจากเป็นการศึกษาทางเลือกดังนั้นทั้งงบประมาณและนโยบายต่าง ๆ รัฐบาลเปิดโอกาสให้ชุมชนสนับสนุนกันเอง

1.4 ประเทศเวียดนาม

รัฐบาลไม่มีนโยบายที่ปรากฏเด่นชัดที่จะสนับสนุนในเรื่องการจัดการศึกษาอิสลาม ทำให้สังคมมุสลิมขาดโอกาสในการศึกษาอิสลามขั้นพื้นฐานอย่างทั่วถึง แม้มุสลิมเวียดนามส่วนใหญ่ไม่ได้มีจำนวนมาก แต่มีในชุมชนที่มีจำนวนประชากรส่วนใหญ่เป็นมุสลิม เช่น เมืองเจาด็อก (Chau Doc) ผู้ปกครองมีความต้องการที่จะให้บุตรหลานได้เรียนรู้อิสลามศึกษา ซึ่งที่ผ่านมาได้มีการจัดการเรียนการสอนศาสนาที่มัสยิดและมัสยิดขนาดเล็ก เช่น สอนการอ่านอัลกุรอาน และหลักการอิสลามขั้นพื้นฐาน (ระดับพื้นฐาน) และมีการจัดการเรียนการสอนที่เป็นระบบ อย่างไรก็ตาม ในชุมชนที่มีมุสลิมอยู่ไม่มากนัก การสอนอิสลามศึกษา

โดยผ่านการจัดการเรียนรู้ด้านวัฒนธรรมของชาวมุสลิมในมัสยิดก็เป็นแนวทางที่สำคัญในการจัดอิสลามศึกษาให้เยาวชน เนื่องจากตามหลักการแล้วรัฐบาลไม่อนุญาตให้มีการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อสอนศาสนา แต่อนุญาตให้มีการรวมตัวกันเพื่อจัดการเรียนการสอนภาษาอาหรับสำหรับเด็ก ๆ ที่มัสยิด ซึ่งได้รับอนุญาตจากกระทรวงวัฒนธรรมของเวียดนามให้ดำเนินการได้ ครูผู้สอนจึงใช้โอกาสดังกล่าวในการสอดแทรกการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาให้กับผู้เรียน

1.5 ประเทศกัมพูชา

รัฐบาลกัมพูชามีความสัมพันธ์ที่ดีกับกลุ่มมุสลิม มีมุสลิมได้เข้าร่วมคณะรัฐบาลในตำแหน่งสำคัญในกระทรวงศึกษาธิการ กีฬาและเยาวชน รัฐบาลให้อิสระในการสอนอิสลามศึกษา แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์การสอนอิสลามศึกษาที่เป็นมาตรฐานและได้รับการยอมรับจากกระทรวงศึกษาธิการ กัมพูชาเป็นประเทศหนึ่งที่ทำให้เสรีภาพในการแสดงออกทางศาสนา เช่น อนุญาตให้นักเรียนสตรีสามารถคลุมฮิญาบในโรงเรียน รัฐบาลยอมให้มีการรับความช่วยเหลือและการลงทุนจากองค์กรภายนอกทั้งในเรื่องเศรษฐกิจและการจัดการศึกษา เช่น จากกลุ่มประเทศอาหรับ ตุรกี และจากประเทศในอาเซียน เช่น ประเทศมาเลเซีย และบรูไนดารุสสลาม

2) กลุ่มประเทศมุสลิมเป็นชนส่วนน้อยในประเทศตะวันตกและคริสต์ศาสนา

2.1 ประเทศสิงคโปร์

รัฐบาลสิงคโปร์ไม่อนุญาตให้มีการสอนหรือการแสดงออกทางศาสนาในโรงเรียนของรัฐเนื่องจากปกครองด้วยแนว

ทางโลกกียวิสัย (Secular state)¹ และเพื่อความเท่าเทียมกันของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสังคม แต่อนุญาตให้มีการสอนศาสนาในโรงเรียนเอกชน ในขณะที่โรงเรียนเอกชนที่เป็นขององค์กรทางศาสนาคริสต์ (Christian mission school) ได้รับการยอมรับจากกระทรวงศึกษาธิการแต่โรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามจะไม่ได้รับการยอมรับทั้ง ๆ ที่มีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานและเป็นสถาบันที่พัฒนาการอ่านออกเขียนได้ให้แก่ชาวสิงคโปร์มาตั้งแต่อดีต

2.2 ประเทศฟิลิปปินส์

รัฐบาลให้เสรีภาพในการสอนอิสลามศึกษา และมีความพยายามที่จะพัฒนาหลักสูตรอิสลามให้มีมาตรฐาน การตั้งสถาบันอิสลามศึกษาในมหาวิทยาลัยแห่งชาติฟิลิปปินส์ (UP) และมหาวิทยาลัยแห่งรัฐมินดาเนา (MSU) นอกจากจะเป็นการขยายโอกาสทางการศึกษาและสร้างมิติทางการเมืองแก่มุสลิมแล้ว ภาครัฐยังมีจุดมุ่งหมายที่จะใช้สถาบันการศึกษาชั้นสูงของรัฐสร้างสันติภาพ (peace building university) ให้เกิดขึ้น

3) กลุ่มประเทศมุสลิมเป็นชนส่วนใหญ่

3.1 ประเทศมาเลเซีย

การจัดอิสลามศึกษาของประเทศมาเลเซียมีความสอดคล้องกับนโยบายการศึกษา

ของรัฐ โดยในปี 1982 กระทรวงศึกษาธิการได้ริเริ่มนำเอาหลักสูตรการศึกษารูปแบบใหม่มาใช้ เรียกว่า New Primary School Curriculum (NPSC) และในปี 1983 ภายใต้การนำของ ดร. มหาธีร์ มูฮัมหมัด ได้เริ่มต้นนโยบายอิสลามานุวัตร (Islamization) โดยเริ่มจากการจัดตั้งมหาวิทยาลัยอิสลามนานาชาติ (International Islamic University Malaysia: IIUM) และมีการจัดตั้งสถาบันทางการเงินอิสลามเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินนโยบายดังกล่าว โดยวางเป้าหมายของการศึกษาของสังคมมุสลิมว่าต้องวางอยู่ในหลักการและการตระหนักรู้ถึงความมีเอกภาพ (Tawhid) ของพระเจ้าในฐานะผู้สร้าง (Creator) ดังนั้นองค์ความรู้ในทุกสาขาวิชาจะต้องนำไปสู่การตระหนักรู้ดังกล่าว และที่สำคัญคือ ความรู้ถือเป็นความรับผิดชอบที่พระเจ้าได้มอบแก่มนุษยชาติ ดังนั้นมนุษย์จะต้องใช้ความรู้เพื่อความจำเริญและความดีงามอันสอดคล้องกับพระประสงค์ของพระเจ้า ด้วยเหตุนี้การศึกษาหาความรู้จึงถือเป็นรูปแบบหนึ่งของพิธีกรรมความศรัทธาในศาสนาเช่นเดียวกับพิธีกรรมอื่น ๆ และนโยบายการศึกษาของมาเลเซียมาถึงจุดเปลี่ยนอีกครั้งเมื่อมี พระราชบัญญัติการศึกษาฉบับใหม่ ปี 1996 ที่ประกอบด้วยสาระสำคัญที่ต้องการสร้างคนที่เน้นความเป็นองค์รวมอันมีความสมดุลทั้ง “สติปัญญา จิต วิญญาณ และอารมณ์ความรู้สึก” ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความศรัทธาอย่างเหนียวแน่นและอุทิศตนต่อพระเจ้า” ความพยายามดังกล่าว ก็เพื่อสร้างพลเมืองมาเลเซียที่มีความรู้ความสามารถ มีมาตรฐานทางจริยธรรม

¹ รัฐหรือประเทศที่เป็นกลางทางด้านศาสนา ไม่สนับสนุนหรือต่อต้านความเชื่อหรือการปฏิบัติทางศาสนาใด ๆ รัฐโลกวิสัยจะปฏิบัติต่อประชาชนอย่างเท่าเทียมไม่ว่าจะนับถือศาสนาใด ส่วนใหญ่จะไม่มีศาสนาประจำชาติ หรือหากมีศาสนาประจำชาติ ศาสนานั้นก็จะต้องมีความหมายทางสัญลักษณ์และไม่มีผลกระทบต่อชีวิตประจำวันของประชาชน

3.2 ประเทศบรูไนดารุสซาลาม

นโยบายที่ส่งผลให้การศึกษาอิสลามในประเทศบรูไนดารุสซาลามมีความเข้มแข็งนั้นโดยผ่านประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

ประการที่ 1 รัฐธรรมนูญของประเทศบรูไนปี 1959

อัลมัรฮูม สุลต่านฮัจยีอุมรอลิ ไชฟุดดินชะฮอดุลลอฮ์อียะฮ์ บิดาของสุลต่านฮัจซานัลบูลเกียห์ ได้กำหนดให้อิสลามศึกษาเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายของประเทศที่ถูกกำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญในปี 1959 ไว้อย่างชัดเจนในส่วนที่ 2 บทที่ 3 วรรค (1) ที่ได้รับบัญญัติ ศาสนาประจำชาติของประเทศบรูไนดารุสซาลาม นั้นคือศาสนาอิสลาม แต่ทั้งนี้ศาสนาอื่น ๆ สามารถที่จะถือปฏิบัติได้อย่างเต็มที่และสมบูรณ์โดยผู้นับถือศาสนานั้น ๆ

ประการที่ 2 เอกสารในการประกาศเอกราชของประเทศบรูไนดารุสซาลามในปี 1984

สถานการณ์ของศาสนาอิสลามในประเทศบรูไนดารุสซาลามยังมีความเข้มแข็งและชัดเจนมากขึ้นหลังจากที่มีการประกาศเอกราชดังพระราชดำรัสในวันที่ 1 มกราคม 1984 ดังนี้

“ด้วยความประสงค์และความโปรดปรานของอัลลอฮ์ชุบฮานะฮ์วะตะอาลา นั้น จะดำรงอยู่เป็นประเทศมลายูที่มีการปกครองแบบระบอบกษัตริย์ที่เป็นเอกราชบนพื้นฐานของอะห์ลุลซุนนะฮ์วัลญะมาอะห์¹ และด้วยการตั้งมั่นบนพื้นฐานของความยุติธรรม ความซื่อสัตย์และเสรีภาพ”

ประการที่ 3 กระแสพระราชดำรัสของสุลต่านฮัจซานัลบูลเกียห์

ความมุ่งมั่นและความตั้งใจจริงของสุลต่านฮัจซานัลบูลเกียห์ในการให้การอุปถัมภ์ศาสนาอิสลามนั้นได้แสดงให้เห็นในกระแสพระราชดำรัสของพระองค์หลายตอนด้วยกัน ส่วนหนึ่งจากกระแสพระราชดำรัสดังกล่าวคือพระราชดำรัสเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองวันชาติบรูไนดารุสซาลามครั้งที่ 21 ในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2005 ที่พระองค์ได้ดำรัสว่า

การศึกษานั้นจะต้องมีความชัดเจนว่าความจำเป็นทั่วไปจะต้องไม่อยู่เหนือความจำเป็นทางศาสนา ซึ่งหมายความว่าการศึกษาศาสนาก็ต้องมีความสมบูรณ์ ในขณะที่การศึกษาอิสลามในระดับที่สูงขึ้นนั้นก็จะต้องมีขีดความสามารถที่จะผลิตอุละมาอะฮ์ (นักปราชญ์) ที่มีคุณภาพได้ การศึกษาอิสลามนี้จะต้องไม่อ่อนแอหรือทำให้อ่อนแอโดยปัจจัยทางประวัติศาสตร์ เพราะหากการศึกษาอิสลามมีความอ่อนแอแล้วก็จะส่งผลให้ชาติอ่อนแอไปด้วย

ประการที่ 4 นโยบายด้านปรัชญาการศึกษาแห่งชาติ

นโยบายด้านการศึกษาแห่งชาติถือเป็นความคิดหลักทางด้านการจัดการศึกษาในประเทศบรูไนดารุสซาลาม การดำเนินการด้านการศึกษาขึ้นอยู่กับพื้นฐานปรัชญาการศึกษาแห่งชาติ ซึ่งถือเป็นหลักสำคัญในการเป็นพื้นฐานระบบการศึกษาอิสลามในการจัดการเรียนการสอนให้แก่ประชาชนเพื่อสร้างบุคลิกภาพที่เข้มแข็งและยึดมั่นในหลักการศึกษาของศาสนาอิสลามอย่างเหนียวแน่น

3.3 ประเทศอินโดนีเซีย

แม้ศาสนาอิสลามจะไม่ได้ถูกระบุในรัฐธรรมนูญว่าเป็นศาสนาประจำชาติของ

¹ ผู้ที่ดำเนินตามแนวทางของท่านศาสดามุฮัมมัด (ซ.ล.)

อินโดนีเซีย แต่รัฐบาลให้ความสนใจกับการสอนอิสลามศึกษา โดยมีกระทรวงศึกษาธิการดูแลหลักสูตรสำหรับสถาบันการศึกษาของรัฐ และกระทรวงศาสนาสำหรับสถานศึกษาเอกชน โรงเรียนสอนศาสนาแบบดั้งเดิม (Pondok / Pesantran) เป็นมรดกทางการศึกษาของชาวอินโดนีเซีย สถาบันการศึกษาในปัจจุบันถูกพัฒนาขึ้นจากการปฏิรูประบบของ Pondok / Pesantran

การจัดการศึกษาของอินโดนีเซียแตกต่างกับประเทศไทย โดยเน้นการจัดการเรียนรู้แบบ ที่ให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติ (Active learning) ให้ความสำคัญกับการตั้งคำถามของนักเรียน เน้นความกล้าแสดงออก สร้างวัฒนธรรมของการถาม-ตอบ โดยผลผลิตของระบบการศึกษาจะมีคุณลักษณะเด่นคือ “พูดเก่ง เขียนเก่ง เป็นผู้รู้” ส่วนความรู้ด้านศาสนามีความหลากหลาย เปิดกว้าง และมีการสอนที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม

การจัดการศึกษาอิสลามในระดับอุดมศึกษา

ซัมซุ สาอู (2556) ได้กล่าวถึงการศึกษามุสลิมระดับอุดมศึกษาในประเทศอาเซียน แนวทางหรือแนวคิดในการจัดการศึกษาว่า มีความสอดคล้องกับบริบทและลักษณะพิเศษของมุสลิมในแต่ละประเทศ

เช่น ประเทศอินโดนีเซียมีการนำแนวคิดก้าวหน้าในการจัดอิสลามศึกษา (Liberal Islam) มีความหลากหลายและเปิดกว้างของแนวคิดทางด้านศาสนา มีองค์กรศาสนาที่สามารถจัดการศึกษาและจัดตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูง และแม้ว่าจะมีการใช้เทคโนโลยีในการเรียนการสอนอิสลามศึกษา แต่รูปแบบการสอนแบบดั้งเดิม (Traditional approaches) ก็ยังมีให้เห็นในสถาบันการศึกษาหลายแห่ง ทั้งนี้เนื่องจากอาจารย์ผู้สอนมีความยึดมั่นและพึงพอใจต่อปรัชญาการสอนแบบดั้งเดิม (Promadi, 2010) ในขณะที่ประเทศมาเลเซียและบรูไนแม้จะมีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยอิสลาม แต่แนวคิดด้านศาสนายังคงเป็นแนวทางริตนิยมตามแบบฉบับของชาวมลายู รัฐบาลให้ความสำคัญสนับสนุนแต่ในขณะเดียวกันก็ควบคุมอย่างใกล้ชิด และเน้นย้ำถึงความเป็นมุสลิมสายกลางและความเป็นมุสลิมหัวก้าวหน้า ส่วนในประเทศมุสลิมที่เป็นชนกลุ่มน้อยเช่นประเทศไทยและฟิลิปปินส์นั้น ทางรัฐบาลกลางได้ให้เสรีภาพและการสนับสนุนในการจัดอิสลามศึกษาในพื้นที่ที่มุสลิมเป็นชนกลุ่มใหญ่ เช่น ในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทย และจังหวัดมินดาเนาทางตอนใต้ของฟิลิปปินส์ ตาราง 1 นำเสนอตัวอย่างการพัฒนาการศึกษาอิสลามในระดับอุดมศึกษาในอาเซียน

ตาราง 1 แนวทางการจัดอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษาของประเทศในกลุ่มอาเซียน

ประเทศ	แนวทางการจัดการศึกษา
มาเลเซีย	แนวคิดทางศาสนาของชาวมลายู (<i>Melayu Islam Beraja</i>) และหน่วยงานรัฐบาลมีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายการศึกษาด้านศาสนา มีการจัดตั้งคณะอิสลามศึกษาในมหาวิทยาลัยของรัฐและเอกชน คณะที่เก่าแก่ที่สุดคือ คณะอิสลามศึกษาของมหาวิทยาลัยมาลายา (UM) ส่วนมหาวิทยาลัยอิสลามนานาชาติมาเลเซีย (IIUM) เป็นต้นแบบของการจัดการศึกษาแบบอิสลามานุวัตร (Islamization of Education)
อินโดนีเซีย	แนวคิดที่เน้นความทันสมัย (Rational Islam/Liberal Islam) ส่งผลต่อการจัดอิสลามศึกษาที่เน้นการตีความทางศาสนาอย่างอิสระ (Independent reasoning/Ijtihadic approaches) ทำให้เกิดความหลากหลายในแนวคิดด้านศาสนา รัฐบาลสนับสนุนการจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยแห่งรัฐต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และบางวิทยาลัยศาสนาแห่งรัฐ (Institut Agama Islam Negeri) ได้พัฒนาเป็นมหาวิทยาลัยอิสลามที่มีชื่อเสียง เช่น Syarif Hidayatullah Islamic University
บรูไน	แนวคิดการจัดการเรียนการสอนคล้ายคลึงกับประเทศมาเลเซีย มีคณะอิสลามศึกษาในมหาวิทยาลัยบรูไน ดารุสซาราม (UBD) และมีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยอิสลามขึ้นหลังการบัญชาของสุลต่านแห่งบรูไน
ไทย	มีการจัดตั้งคณะอิสลามศึกษาในมหาวิทยาลัยของรัฐในภาคใต้ 2 แห่ง และพัฒนามหาวิทยาลัยเอกชนให้เป็นมหาวิทยาลัยอิสลามแห่งแรกของประเทศ คือ มหาวิทยาลัยอิสลามยะลา (YIU) รัฐบาลกลางสนับสนุนให้มีการจัดตั้งวิทยาเขตของมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงในโลกมุสลิม เช่น มหาวิทยาลัยอัล-อัซฮัร ประเทศอียิปต์ มหาวิทยาลัยอิสลามมาดีนะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย
ฟิลิปปินส์	แนวคิดดั้งเดิมได้รับการยอมรับอย่างมาก ในพื้นที่ของจังหวัดมินดาเนาทางตอนใต้ มีการจัดตั้งวิทยาลัยอิสลาม แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์อิสลาม ส่วนมหาวิทยาลัยแห่งรัฐมินดาเนา (Mindanao State University) ซึ่งนักศึกษาส่วนใหญ่เป็นมุสลิมแต่ใช้แนวคิดแบบกระแสหลักในการเรียนการสอน

ที่มา: ชัมซู สาอุ (2556)

ความท้าทายและข้อเสนอแนะในการจัดการสอนอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษา

แม้ว่าการจัดอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษาความหลากหลายขึ้นอยู่กับลักษณะทางสังคม การปกครอง และสำนักคิด (Mazhab / school of jurisprudence) แต่ดูเหมือนว่าจะมีความท้าทายในการจัดอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษาที่คล้ายคลึงกัน ได้แก่ ความไม่ต่อเนื่องของวิชาอิสลามศึกษาจากระดับมัธยมศึกษาสู่อุดมศึกษา การ

ว่างงานของบัณฑิตสาขาอิสลามศึกษา การบูรณาการอิสลามศึกษาในหลักสูตรต่าง ๆ และบทบาทและความสำคัญของอิสลามศึกษาในระบบการศึกษากระแสหลักและความเชื่อมโยงกับอุตสาหกรรม

ในการแก้ปัญหาดังกล่าว ชัมซู สาอุ (2556) และวรชัย ปานนิตยพงศ์. (2557) ได้นำเสนอข้อเสนอแนะจากประสบการณ์ในหลายประเทศที่มีการปรับตัวในหลายลักษณะ เช่น ประเทศไลบีเรีย สภามุสลิมแห่งไลบีเรีย (Muslim Congress of Liberia) ได้กำหนดให้มีการพัฒนาทักษะและอาชีพใน

หลักสูตรอิสลามศึกษาทุกระดับชั้น การชะลอการเปิดคณะอิสลามศึกษาใหม่ ๆ

ในประเทศไทยอาูดีอาระเบีย เนื่องจากไม่มีตำแหน่งรองรับสำหรับบัณฑิตด้านอิสลามศึกษา สถาบันการศึกษาด้านอิสลามศึกษาในประเทศจึงมีการเปิดหลักสูตรคูชานสำหรับสาขาอิสลามศึกษากับสาขาอื่น ๆ

ในส่วนของมหาวิทยาลัยหลายแห่ง มีการปรับตัวโดยเน้นหลักสูตรที่เป็นนานาชาติ เช่น มหาวิทยาลัยอิสลามนานาชาติมาเลเซีย (IIUM) และวิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ได้เปิดหลักสูตรนานาชาติทั้งภาษาอังกฤษและอาหรับ มีการส่งนักศึกษาไปเรียนต่างประเทศ และการให้ทุนการศึกษาสำหรับนักศึกษาต่างชาติมาเรียนต่อในสถาบัน ทั้งนี้ เพื่อเปิดโลกทัศน์และพัฒนาการเรียนรู้ของนักศึกษา โดยมุ่งหวังที่จะให้สาขาอิสลามศึกษาได้มีบทบาทที่สำคัญในการสร้างสันติภาพและความสมานฉันท์ในสังคมไทย (Kaba and Kaba, 2010)

สำหรับประเทศมาเลเซีย ผลจากการศึกษาของ Haji Alias, Zulkefli and Ahmad (2007) ได้เสนอแนะให้ผู้ที่กำลังศึกษาสาขาอิสลามศึกษาต้องพัฒนาคุณสมบัติที่ตลาดต้องการ ได้แก่ ทักษะการสื่อสารที่ดี ความสามารถในการใช้ภาษาอังกฤษ การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร (ICT) และความมั่นใจในตนเอง นอกเหนือจากความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาอิสลามศึกษา

นอกจากนี้ Abd Rashid (2010) ได้เสนอแนะรูปแบบการสอนอิสลามศึกษาเพื่อแก้ปัญหาข้างต้น คือ (1) ในหลักสูตรที่อิสลามศึกษาเป็นวิชาบังคับ สามารถที่จะบูรณาการอิสลามศึกษากับเนื้อหาวิชาในสาขาอื่น ๆ และ (2) การจัดทำหลักสูตรปริญญาสองใบ (Double degree) สำหรับอิสลามศึกษาและสาขาอื่น ๆ

จากข้อค้นพบในข้างต้น สามารถสรุปภาพรวมของการจัดอิสลามศึกษาในกลุ่มประเทศอาเซียน ดังตาราง 2

ตาราง 2 สภาพการจัดอิสลามศึกษาในกลุ่มประเทศอาเซียน

ประเทศ	นโยบายของรัฐ		หลักสูตรและการสอนอิสลามศึกษาที่ได้รับการรับรองจากรัฐ		ความต้องการ (มือล่าง)			การสนับสนุน (มือบน)			
	ไม่สนับสนุน	สนับสนุน	มี	ไม่มี	หลักสูตร	ผู้สอน	การจัดการ/นวัตกรรม	หลักสูตร	การอบรม	ครูผู้สอน	การจัดการ/นวัตกรรม
กัมพูชา		/		/	/	/	/				
เมียนมาร์	/			/	/	/	/				
ลาว		/		/	/	/	/				
เวียดนาม	/			/	/	/	/				
ไทย		/	/				/	/		/	
สิงคโปร์	/			/				/	/	/	/
ฟิลิปปินส์		/	/		/		/				
บรูไน		/	/					/	/	/	/
มาเลเซีย		/	/					/	/	/	/
อินโดนีเซีย		/	/					/	/	/	/

ที่มา : สุวรรณิ หลั่งปุเต๊ะ และคณะ (2558)

จากตาราง 2 พบว่า กลุ่มประเทศมุสลิมเป็นชนส่วนน้อยและอยู่ในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธ คือ กัมพูชา เมียนมาร์ ลาว เวียดนาม และไทย โดยแบ่งเป็นกลุ่มที่ทางรัฐไม่สนับสนุน คือ ลาวและเวียดนาม เนื่องจากใช้การปกครองระบอบสังคมนิยม มีความต้องการความช่วยเหลือในการพัฒนาการสอนอิสลามศึกษาในประเทศอย่างเร่งด่วน

สำหรับประเทศเมียนมาร์ แม้ว่าทางรัฐจะไม่เข้มงวด แต่การสอนอิสลามศึกษาที่เป็นรูปแบบของมุสลิมเมียนมาร์เองนั้นได้หยุดชะงักหลังการเข้ามายึดอำนาจของ

ทหารตลอด 50 ปี ที่ผ่านมา การนำเข้าหลักสูตรและแบบแผนแนวคิดและการสอนจากประเทศเพื่อนบ้านได้ลดทอนความเป็นมุสลิมเมียนมาร์ลง และดูเหมือนว่าจะสร้างความแปลกแยกของมุสลิมในสายตาของเพื่อนร่วมชาติ ดังนั้น การสร้างหลักสูตรอิสลามศึกษาในรูปแบบของเมียนมาร์ เช่น การแต่งกาย ภาษา จึงมีความจำเป็นที่จะต้องฟื้นฟูอัตลักษณ์ของมุสลิมเมียนมาร์เพื่อสร้างความเข้าใจในสังคมเมียนมาร์ที่มักมีมุมมองในด้านลบต่ออิสลาม

สำหรับประเทศไทย แม้ว่าหลักสูตร

อิสลามศึกษาจะได้รับการรับรองจากรัฐ แต่ระบบการจัดการและนวัตกรรมการสอนอิสลามศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามยังต้องพัฒนารูปแบบที่เน้นความก้าวหน้า ในขณะที่เดียวกันก็จำเป็นต้องรักษามรดกการสอนอิสลามศึกษาแบบดั้งเดิมที่เป็นอัตลักษณ์ของท้องถิ่น เช่นระบบปอเนาะ กิตาบยาวิ (Kitab Jawi) ให้มีความคงอยู่และปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงในโลกปัจจุบัน

สำหรับมุสลิมในประเทศกัมพูชา การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ในยุคเขมรแดงได้ทำลายระบบการสอนอิสลามศึกษาไปพร้อมกับจำนวนของชาวมุสลิมจามซึ่งเป็นชาติพันธุ์มุสลิมกลุ่มใหญ่ของกัมพูชา อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันได้มีการฟื้นฟูและส่งเสริมการสอนอิสลามศึกษาโดยได้รับความช่วยเหลือจากประเทศในตะวันออกกลางและอาเซียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประเทศมาเลเซียซึ่งเป็นประเทศที่มีชาวกัมพูชาอพยพไปทำงานและเรียนอิสลามศึกษาจำนวนมาก การเข้ามามีบทบาทในการเมืองของมุสลิมกัมพูชาทำให้รัฐบาลมีมุมมองที่เป็นบวกต่อกิจกรรมการสอนอิสลามศึกษาในกัมพูชา

ในส่วนของกลุ่มประเทศที่แยกอาณาจักรออกจากศาสนจักร (Secular) มุสลิมในสิงคโปร์ได้ยกระดับการเรียนการสอนในมัธยมศึกษาให้มีคุณภาพทัดเทียมกับโรงเรียนของรัฐ และสามารถเป็นตัวแทนให้กับการสอนอิสลามศึกษาในบริบทของสังคมพหุวัฒนธรรม

การสอนอิสลามศึกษาในฟิลิปปินส์ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล โดยใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างสันติภาพในประเทศ

อย่างไรก็ตาม ระบบการจัดอิสลามศึกษาของฟิลิปปินส์ยังมีความต้องการในการพัฒนาและยกระดับคุณภาพของการศึกษา โดยเฉพาะหลักสูตรที่สอดคล้องกับการศึกษาของรัฐ ทั้งนี้เพื่อสร้างโอกาสในการเข้าศึกษาต่อและการได้งานทำของเยาวชนมุสลิม

การจัดการศึกษาในประเทศที่มีมุสลิมเป็นชนกลุ่มใหญ่ คือ บรูไน และมาเลเซีย มีการจัดอิสลามศึกษาจากส่วนกลางอย่างเป็นระบบและสอดคล้องกับมาตรฐานการศึกษาของชาติ ส่วนประเทศอินโดนีเซียมีการจัดการสอนอิสลามศึกษาตามหลักสูตรมาตรฐานสำหรับโรงเรียนของรัฐและเอกชนที่กระทรวงศึกษาธิการและกระทรวงกิจการศาสนาอิสลามได้ดำเนินการจัดทำ โดยกลุ่มประเทศทั้งสาม สามารถเป็นตัวแทนของการจัดอิสลามศึกษาที่สอดคล้องกับบริบทของอาเซียน

มือบนและมือล่าง: การช่วยเหลือในการจัดการศึกษาอิสลาม

จากตาราง 2 จะเห็นได้ว่า กลุ่มประเทศที่มุสลิมเป็นชนกลุ่มน้อยที่ไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลของตนเอง โดยเฉพาะประเทศเมียนมาร์ ลาว และเวียดนาม นั้นมีสถานการณ์จัดอิสลามศึกษาที่อยู่ในภาวะที่ต้องได้รับความช่วยเหลืออย่างเร่งด่วน ในขณะที่ประเทศกัมพูชา ฟิลิปปินส์ และไทยที่รัฐบาลให้การสนับสนุนและสามารถจัดการเรียนการสอนให้กับมุสลิมในประเทศได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็ยังมีความต้องการในการพัฒนาระบบการบริหารและการจัดการที่มีประสิทธิภาพ

ประเทศที่มีระบบการจัดอิสลามศึกษาที่เข้มแข็ง เช่น มาเลเซีย สิงคโปร์ บรูไน

และอินโดนีเซียมีจุดแข็งที่มีการพัฒนาการจัดอิสลามศึกษาอย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดตอน ทำให้มีหลักสูตรการสอน กิจกรรมการเรียนรู้ รวมทั้งครูผู้สอนที่มีความรู้ความสามารถ และสามารถนำระบบดังกล่าวมาปรับใช้ในกลุ่มประเทศที่ต้องการความช่วยเหลือ

จากสถานภาพในข้างต้นสามารถจัดกลุ่มของการศึกษาอิสลามในอาเซียนออกเป็น 3 กลุ่ม คือ

1. การศึกษาอิสลามเพื่อความอยู่รอด (Islamic Education for Survival) เป็นสถานภาพของการจัดการศึกษาอิสลามภายใต้เงื่อนไขที่ไม่เอื้อต่อการจัดการ เช่น รัฐบาลไม่มีนโยบายสนับสนุน ขาดงบประมาณ หลักสูตร เช่น ประเทศเมียนมาร์ ลาว และเวียดนาม ซึ่งเป็นกลุ่มที่ต้องได้รับการสนับสนุนอย่างเร่งด่วน (มือล่าง)

2. การศึกษาอิสลามเพื่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และฟื้นฟูอัตลักษณ์ (Islamic Education for Human Recourses Development and Identities Preservation) เป็นสถานภาพของการจัดการศึกษาอิสลามที่มีปัจจัยสนับสนุน โดยเฉพาะการได้รับอนุญาตจากภาครัฐ มีความช่วยเหลือจากภายนอกประเทศ เช่น กลุ่มการกุศลจากตะวันออกกลาง มีการจัดอิสลามศึกษาที่สอดคล้องกับบริบทของประเทศ แต่ยังคงพัฒนาการจัดการเรียนการสอนโดยปรับใช้ต้นแบบจากประเทศต่าง ๆ เพื่อพัฒนาคุณภาพของผู้เรียนและรักษาไว้ซึ่งอัตลักษณ์ท้องถิ่นของชาติพันธุ์ โดยประเทศที่อยู่ในกลุ่มนี้ ได้แก่ ประเทศไทย ฟิลิปปินส์ และกัมพูชา ซึ่งแม้ว่าจะต้องการการสนับสนุนเพื่อพัฒนาการจัดการเรียนการสอน แต่แนว

ปฏิบัติและประสบการณ์ที่ผ่านมา สามารถนำไปใช้ในกลุ่มประเทศอื่น ๆ ได้ (มือล่าง – มือบน)

3. การศึกษาอิสลามเพื่อความเป็นเลิศ (Islamic Education for Comprehensive Excellence) เป็นกลุ่มที่มีวิธีปฏิบัติที่เป็นเลิศ (Best practice) ในการจัดการศึกษาอิสลาม เช่น มาเลเซีย อินโดนีเซีย และสิงคโปร์ โดยสามารถนำหลักสูตรการสอนและวิธีการสอนมาเป็นแบบอย่างในการพัฒนาการศึกษาอิสลามในประเทศในกลุ่มที่ 1 และ 2

การพัฒนาหลักสูตรร่วมกันด้านอิสลามศึกษาของอาเซียน: ความท้าทาย

จากผลการศึกษาข้างต้น พบว่าแนวคิดในการพัฒนาหลักสูตรอิสลามศึกษาสำหรับอาเซียน (ASEAN Islamic Education Curriculum) มีความเป็นไปได้และสามารถดำเนินการจัดการเรียนการสอนได้ทันที โดยทำการปรับหลักสูตรที่มีอยู่แล้วให้เหมาะสมกับบริบทของประเทศต่าง ๆ โดยมีวิชาหลัก (core course) ที่เหมือนกัน และวิชาเลือก (elective course) ที่สอดคล้องกับความต้องการและแนวการพัฒนาของแต่ละประเทศ

ข้อเสนอแนะด้านนโยบาย

การขับเคลื่อนอิสลามศึกษาให้เป็นหนึ่งวิสัยทัศน์อิสลามศึกษา หนึ่งอัตลักษณ์อิสลามศึกษา และหนึ่งประชาคมอิสลามศึกษา รวมทั้งการใช้หลักสูตรอิสลามศึกษาร่วมกันของอาเซียน จะช่วยส่งเสริมความเป็นเอกภาพของภูมิภาค โดยมีอิสลามศึกษาเป็นจุดร่วมในการปฏิบัติการ โดยสามารถดำเนิน

การผ่านผู้รับผิดชอบด้านอิสลามในระดับชาติของแต่ละประเทศสมาชิกที่มาสนทนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน หรือสัมมนาเพื่อบูรณาภาพแห่งนโยบายตลอดจนยุทธศาสตร์ในระดับอาเซียนของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียของวิชาการด้านอิสลามศึกษาเพื่อให้บรรลุผลดังกล่าว

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยการพัฒนาเครือข่ายอิสลาม

ศึกษาในกลุ่มประเทศอาเซียน (ASEAN Islamic Studies Network Development : ASEAN Is Net) ซึ่งได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจาก สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) โดยมีคณะวิจัยประกอบด้วย อาจารย์สุวรรณี หลังปูเต๊ะ, ผศ.ดร.สุกรี หลังปูเต๊ะ, อาจารย์สุรัชย์ ไวยวรรณจิตร, ดร.ซัมซุ สาอู, ดร.มุฮัมหมัดอิลยาส หล้าปริง, อาจารย์กริยา หลังปูเต๊ะ, อาจารย์ธีรวัช จาปริง, นายฮัมดัน ดารามะ และนายมุฮัมมัดราฟิร มะเก็ง

บรรณานุกรม

- ซัมซุ สาอู. (2556). แนวโน้มการจัดอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษา (Trends of Islamic education management in tertiary education). บทความนำเสนอในการประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ 2 ประจำปี 2556 เรื่อง “รวมพลังสร้างสรรค์งานวิจัยเพื่อพัฒนาท้องถิ่นและประเทศไทย” วันที่ 19 สิงหาคม 2556 ณ อาคารคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา.
- ซัมซุ สาอู และวรชัย ปานนิตยพงศ์. (2557). การจัดอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษา : กรณีศึกษา เปรียบเทียบประเทศมาเลเซียและตุรกี (Islamic education management in tertiary education: comparative studies of Malaysia and Turkey). บทความนำเสนอในการประชุมวิชาการระดับชาติด้านอิสลามศึกษาและมุสลิมศึกษา ครั้งที่ 2 วันที่ 27 ธันวาคม 2557 ณ วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- สุวรรณี หลังปูเต๊ะ, สุกรี หลังปูเต๊ะ, สุรัชย์ ไวยวรรณจิตร, ซัมซุ สาอู, มุฮัมหมัดอิลยาส หล้าปริง, กริยา หลังปูเต๊ะ, ธีรวัช จาปริง, ฮัมดัน ดารามะ และ มุฮัมมัดราฟิร มะเก็ง. (2558). รายงานการวิจัยเรื่อง อิสลามศึกษาในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา.
- Abd Rahid, Adnan. (2010). The challenges of Islamic education in Southeast Asia : impacts and prospects. Paper presented at The International Conference on Roles of Islamic Studies in Globalized Society in December 21-23, 2010 organized by College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani, Thailand.

- Haji Alias, M., Zulkefli, Zurina Keffeli, & Ahmad, Nursilah. (2007). **Employability of Islamic Studies Graduates in Malaysia**. Negeri Sembilan : Universiti Sains Islam Malaysia (USIM).
- Kaba, Brahma D. & Kaba, Abdulai. (2010). **The contribution of Islamic education in non-Arabic speaking social environments**. Paper presented at The International Conference on Roles of Islamic Studies in Globalized Society in December 21-23, 2010 organized by College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani, Thailand.
- Promadi. (2010). Integrasi ict dalam pendidikan Islam suatu alternatif pendekatan pembelajaran masa depan, MIQOT: **Jurnal Ilmu-ilmu Keislaman**, 34 (2), 264-284.